

TEORIJA ROLANA BARTA I SOCIOLOŠKA MISAO

Rolan Bart je svakako jedan od najzanimljivijih i najznačajnijih predstavnika savremene zapadnoevropske misli. Knjigom *Književnost. Mitologija. Semiologija*, koja se pre izvesnog vremena pojavila u poznatoj »Nolitovoj« ediciji »Sazvežđa«, on se našoj kulturnoj javnosti predstavio svojom potpunom teorijskom misli: i kao lingvista i kao teoretičar književnosti. Zahvaljujući probranom izboru Miloša Stambolića i odličnom prevodu Ivana Čolovića, u ovoj knjizi su se, pored još nekoliko drugih našle i njegove najznačajnije rasprave: »Nulti stepen pisma«, rasprava objavljena u Parizu još 1953. godine, kao i jedan od njegovih novijih i najpoznatijih radova »Kritika i istina«, objavljen 1966. godine.

Nikola Milošević, pisac predgovora za ovu knjigu, temeljito raspravlja o Bartovoj književno-teorijskoj koncepciji, dok Vujadin Jokić, u članku objavljenom u »Književnoj kritici«, pre svega obraća pažnju na pojam »logičke valjanosti jezika« u Bartovoj teorijskoj misli. U predgovoru za knjigu »Zašto nova kritika?« Serža Dubrovskog, Slobodan Vitanović posmatra Rolana Barta u sklopu čitavog jednog pokreta poznatog kao »nova kritika«, određujući mu među ostalim predstavnicima ovog pokreta možda najznačajnije mesto.

Nas pre svega interesuje kako se Bart određuje prema sociološkom pristupu kulturnoj odnosno književnoj pojavi. Jedno mesto kao da određuje njegov osnovni stav prema ovom problemu: »Postoje dva kontinenta: s jedne strane — svet, obilje političkih, društvenih, ekonomskih i ideo-

loških fakata, s druge strane — delo, naizgled usamljeno, uvek ambivalentno, jer dozvoljava istovremeno više značenja. Bilo bi idealno kada bi forme ova dva kontinenta bile komplementarne. Na žalost, to je samo san: forme se tome odupiru ili, još gore, one se menjaju istim ritmom«. ¹⁾

Ako bismo pošli od isključivosti ovog stava, svako traganje za sociološkim relevancijama u Bartovoj teorijskoj misli bilo bi uzaludno. Međutim, problem nije tako jednostavan. Na prvi pogled, ako se sledi ideja o dva kontinenta, Bart je asociološki pa možda i antisociološki orijentisan kada je reč o književnosti. Književno delo i društvo su dve realnosti koje se nigde ne dodiruju. To su dva sveta za sebe i ne može biti ni govora o tome da se prožimaju ili možda čak uslovljavaju.

Tako Bart misli kada je reč o samom književnom delu i on se u tom pogledu svakako bitno razlikuje od Lisjena Goldmana za koga je karakterističan sledeći stav: »Odnosi između zaista značajnog dela i društvene grupe koja se — posredstvom stvaraoca — pokazuje, u krajnjoj instanci, kao pravi subjekat stvaranja iste su prirode kao i odnosi između elemenata dela i dela kao celine. I u jednom i u drugom slučaju imamo pred sobom odnose između elemenata jedne obuhvatne strukture i njenog totaliteta, odnose koji su istovremeno obuhvatni i eksplicitni«. ²⁾

Međutim, treba odmah reći, da je Bart napravio razliku između književnosti kao proizvoda, kao dela i književnosti kao ustanove ili stvaranja. »Kao institucija književnost povezuje sva korišćenja i sve praktične postupke koji regulišu cirkulisanje pisanih stvari u datom društvu: društveni položaj i ideologiju pisca, oblike difuzije, uslove potrošnje, sankcije kritike«. ³⁾ Ovom svojom ustavnom stranom, kako kaže Bart, književnost je dostupna objektivnom proučavanju. On, oslanjajući se na Lisjena Fevra, skicira i jedan program ovog proučavanja književnosti.

Polazeći od sredine, Bart pre svega nastoji da ovaj pojam precizira i shvati u njegovom pravom sociološkom smislu. On insistira da se sredina shvati kao »delokrug jednog načina mišljenja, implicitnih tabua, »prirodnih« vrednosti, mate-

¹⁾ Rolan Bart, *Književnost. Mitologija. Semiotologija.*, Beograd, Nolit, 1971., str. 144 (iz rasprave „Istorija ili književnost“).

²⁾ Lisjen Goldman, *Za sociologiju romana*, Beograd, Kultura, 1967., str. 220.

³⁾ Roland Barthes, *L'analyse rhétorique* („Littérature et société”, Editions de l'Institut de Sociologique Université Libre de Bruxelles, 1967., pp. 11–18, p.).

rijalnih interesa grupe ljudi povezanih istovetnom ili komplementarnom funkcijom, jednom reči, kao deo društvene klase«.4)

Drugu tačku u tom programu bi označavalo proučavanje publike. Suštinsko pitanje, po njemu, je kakvu funkciju ima, na primer, pozorište: rasonoda, poistovećivanje, snobizam? Posebno je važno znati, smatra Bart, intelektualno obrazovanje ove publike.

Najzad, ovo proučavanje bi trebalo da obuhvati i kolektivni mentalitet, pojam tako blizak skoro svim predstavnicima francuske sociološke misli.

Ovaj program, međutim, makoliko bio celovit, spada ipak u okvire onoga što se obično naziva spoljašnjim pristupom književnosti. Taj spoljašnji pristup proučavanju književnosti, prema Veleku i Vorenu, obuhvata sledeće tačke:

1. Shvatanje da je književnost uglavnom proizvod pojedinačnog tvorca — metod proučavanja: biografski i psihološki.
2. Traganje za presudnim činiocima književnog stvaranja u čovekovu institucionalnom životu — u ekonomskim, društvenim i političkim uslovima — metod: sociološki, ekonomski.
3. Uzročna objašnjenja se traže u drugim kolektivnim tvorevinama ljudskog uma — u istoriji ideja, istoriji teologije ili u drugim umetnostima.
4. Najzad, postoji pokušaj objašnjenja pomoću duha vremena.5)

U svakom od tih pristupa književno delo se posmatra u zavisnosti od nekoga ili nečega što je izvan njega samog, što nije delo. Ovaj pristup, u stvari, bez obzira na varijante, ima svoje duboke korene u evropskoj tradiciji proučavanja književnosti.

Zoran Gavrilović u jednom svom eseju6) ukazuje upravo na te korene. On otkriva dve osnovne komponente tog spoljašnjeg pristupa književnosti. S jedne strane, to je konstanta odnosno tradicija koja vodi poreklo od Platonovog shvatanja književnosti. Književnost je, po ovom filozofu, samo izraz, samo manifestacija opšte ideje lepog i kao takva nesamostalna kao estetička kategorija. U isto vreme, posmatrana u odnosu na stvarnost, ona je samo podražavanje, a ne

4) Rolan Bart, *Isto delo*, str. 146—147.

5) Rene Velek i Ostin Voren, *Teorija književnosti*, Beograd, Nolit, 1965., str. 90.

6) Zoran Gavrilović, *Mogućnosti tumačenja književnog dela*, „Književna kritika”, br. 1, 2/1972. godinu.

stvaranje. S druge strane, to je pozitivistički pristup izražen u Tenovom shvatanju rase i sredine kao odlučujućih činilaca u nastanku i obnavljanju književnih dela.

Intelektualna struja kojoj pripada Rolan Bart snažno se suprotstavlja ovoj tradiciji. Bartov »sociološki« program, mada prevazilazi neke najvidljivije jednostranosti bilo koje varijante spoljašnjeg pristupa, ipak se završava na granicama samog dela. On čak i ne govori o sociološkom pristupu, već o književnoj istoriji, koja, po Bartu, ima vrlo mnogo posla. Sama istorija književnosti je istorija ideje o književnosti. »Istorija može da se postavi samo na razini književnih funkcija (proizvodnja, opštenje, trošenje), a ne na razini pojedinaca koji su ih vršili.«⁷⁾ Tako ipak dolazimo do sociološkog pristupa.

Treba, međutim, videti kakav je Bartov odnos prema autonomiji književnog dela. Kakva je uopšte njegova koncepcija književnog dela i u kojoj meri je ona saglasna sa savremenim koncepcijama o istom predmetu, odnosno različita od njih?

Najznačajnije je svakako poređenje sa drugim velikim predstavnikom francuske misli, sa Lisjenom Goldmanom.

Poznato je da Goldman ne prihvata onaj metod koji na osnovu sadržaja društvene svesti traži karakteristike sadržaja književnog dela. Njegov stav u tom pogledu je vrlo eksplicitan. »Jedinstvo dela, to jest njegov specifično književni karakter, izmiče sociološkom proučavanju ukoliko se ono isključivo ili poglavito orijentiše na otkrivanje podudarnosti sadržine.«⁸⁾ Ovakvo istraživanje daje, po njegovom mišljenju, delimične rezultate samo kada je usmereno na osrednja dela, u kojima sadržina ima anegdotski karakter. Nasuprot ovakvom pristupu, Goldman je u okviru svog strukturalno-genetičkog metoda, razvio sasvim drugačiji pristup. Prema osnovnoj pretpostavci ovog metoda »kolektivna priroda književnog stvaranja proizlazi iz činjenice da su strukture sveta u književnom delu homologne strukturama izvesnih društvenih grupa ili stoje sa njima u odnosu koji se da razumeti, dok kada su u pitanju sadržine, to jest kada je posredi stvaranje imaginarnih svetova koji te strukture određuju, pisac ima potpunu slobodu.«⁹⁾

Goldman je ovaj svoj metod primenio u analizi Paskalovih misli i Rasinovih pozorišnih komada. Polazeći i od razumevanja i od objašnjenja, on

⁷⁾ Rolan Bart, *Isto delo*, str. 151—152.

⁸⁾ Lisjen Goldman, *Isto delo*, str. 221.

⁹⁾ Lisjen Goldman, *Isto delo*, str. 222.

je nastojeći da osvetli tragične strukture delâ ove dvojice mislilaca hteo da ih razume, a uklapajući te strukture u ekstremistički jensenizam pokušao da te strukture i objasni. Pri tom, što je ovde najvažnije, u oba slučaja on je poštovao specifičnu prirodu delâ koje je analizirao.

Za njega su dva problema bitna:

1. kako književna dela uklapati u totalitet pojedinca odnosno grupe, i
2. kako objasniti ulogu koju kulturne tvorevine imaju u životu ljudi.

Tako se vraćamo na dva ključna pitanja: na pitanje nužnih odnosa između tvorevina kulture i ljudi koji su njihovi stvaraoci odnosno društvenih grupa kojima oni pripadaju i na pitanje funkcije tih tvorevina u životu ljudi i društva.

Kakav je Bartov odgovor na ta pitanja?

Književno delo je, po njemu, sastavljeno od verbalne poruke, od pisma određenog tipa. Napuštajući ideju o delu kao proizvodu, on ističe ideju o delu kao znaku: »delo je znak nečeg što ga prevazilazi«. ¹⁰⁾ Na drugom mestu on ovaj svoj stav konkretizuje i, možda, u izvesnom smislu i radikalizuje. Prelazeći sa interesovanja za »odgovornost formi« on svojim osnovnim predmetom čini značenja. »Značenje, to jest: spoj onoga što označava sa onim što je označeno, ili: ni forme ni sadržine, već proces koji ide od jednih ka drugima«. ¹¹⁾

Tumačeći književnost kao jezik, Bart smatra da je »najistinitija« ona književnost koja zna da je u stvari jezik. »Ona je traganje za mestom između stvari i reči, napetost svesti istovremeno uznete i ograničene rečima, koja preko njih ima istovremeno apsolutnu i nepouzdanu moć«. ¹²⁾

Međutim, mada u suštini jezik, verbalna poruka, pismo, književnost ipak nije istrgnuta iz društvenog konteksta upravo tom svojom jezičkom stranom. Ako se vratimo na Bartovu raspravu o »Nultom stepenu pisma«, videćemo da on uspostavlja odnos između društva i pisma. Naime, on pravi razliku između jezika, stila i pisma, pa kaže: »Jezik i stil su slepe sile, pismo je čin istorijske solidarnosti. Jezik i stil su objekti, pismo je funkcija, ono je odnos između stvaranja i društva, ono je književni jezik koji je preobrazila njegova društvena namena, ono je forma shvaćena u njenoj ljudskoj usmerenosti i na taj način povezana sa velikim krizama Istorije«. ¹³⁾

10—13) Rolan Bart, *Isto delo*, str. 153, 165, 175, 40.

Govoreći dalje o pismu romana, on pravi analizu funkcije pojedinih vremena. Pređašnje svršeno vreme, na primer, ima jednu sasvim preciznu i društvenu funkciju i umetničku funkciju. »Pređašnje svršeno vreme označava stvaranje: to jest, ono ga najavljuje i nalaže. Zajednička svrhovitost Romana i pričanje Istorije je u podešavanju činjenica: pređašnje svršeno vreme je sami čin kojim društvo uspostavlja vlast nad svojom prošlošću i nad onim što mu je moguće«. ¹⁴⁾ Ova ideja o vezi između pisma i društva još je jasnija iz sledećeg stava: »Društvo postavlja roman, to jest, kompleks znakova, kao transcendentnost i kao istoriju trajanja. Dakle, po očiglednosti njegove intencije, razabrane u svetlosti romanesknih znakova, prepoznaje se pogodba koja svojom veličajnošću umetnosti vezuje pisca za društvo«. ¹⁵⁾

Na taj način Bart određuje prirodu i autonomiju književnog dela. Stvarnost se u njemu ne odražava jednostavno kao svet izražen književnim jezikom. Ono je samo svojevrsna stvarnost, stvarnost jezika koji svojom konkretizacijom kroz pismo uspostavlja vezu sa društvom i istorijom. To je ono shvatanje književnosti koje su formulisali i Velek i Voren kada kažu da »u uspešnom umetničkom delu forma potpuno prima u se gradivo: ono što je bilo »svet« postalo je »jezik«. ¹⁶⁾

Sam pojam stvarnosti inače, doveden u vezu sa sadržinom književnog dela, nije nimalo heuristički plodan pojam. Šta je to uopšte stvarnost? »Uvek je poznajemo samo u obliku dejstva (fizički svet), funkcija (društveni svet) ili proizvoda uobrazilje (svet kulture), jednom reći, stvarnost je uvek izvedenica«. ¹⁷⁾ A pošto je izvedenica, ona uvek pretpostavlja neki izbor, pogotovu u umetnosti. Otuda i ambivalentnost odnosno višeznačnost književnog dela.

Pojam višeznačnost je jedna od centralnih kategorija u teorijskoj misli Rolana Barta.

Određujući prirodu kritike, Bart smatra da je kritika određena semiologija, jer među više značenja otkriva jedno od njih. »Za jedno označavajuće uvek ima više mogućih označenih: znači su večno neodređeni, odgonetanje je uvek izbor«. ¹⁸⁾ U okviru takvog svog shvatanja, Bart pravi vrlo značajnu distinkciju između različitih vrsta književnosti. To je razlikovanje između književnosti kao potvrđne i kao upitne vrednosti. Kad je upitna vrednost, književnost »postaje znak (možda jedini moguć znak) ove istorijske

¹⁴⁻¹⁵⁾ Rolan Bart, *Isto delo*, str. 51. i 55.

¹⁶⁾ Rene Velek i Ostin Voren, *Isto delo*, str. 277.

¹⁷⁻¹⁸⁾ Rolan Bart, *Isto delo*, str. 174-175 i 156.

neprozirnosti u kojoj subjektivno živimo, pisac kome u tu svrhu izvanredno služi sistem nedorečenog označavanja, tj. ono što ja smatram književnošću, može da u isti mah duboko uroni svoje delo u svet, u pitanja sveta, ali da se od toga angažovanja uzdrži upravo tamo gde mu učenja, stranke, grupe i kulture došaptavaju odgovor«. ¹⁹⁾

Ovom svojom uzdržanošću pred odgovorom, koji uvek mora da bude istorijski određen, vremen, jasno uokviren socijalnim kontekstom u kome je moguć, književno delo izgleda transcendentno u odnosu na istorijski trenutak, i ono to i jeste u izvesnom smislu, ali ono je u isto vreme, svojom otvorenosti za različite smislove, za različita značenja, uvek prisutno u istoriji, jer uvek korespondira sa određenom istorijskom svešću ljudi. Kroz ovu prisutnost u istoriji, koja se potvrđuje određenim tumačenjem, ipak se uspostavlja određena veza sa stvarnošću, shvaćenom u smislu date kulture. Teza o višeznačnosti književnog dela i izboru određenog značenja upućuje na vezu između društvenog položaja onoga ko vrši izbor između više značenja i karaktera tog izbora. Stoga je Nikola Milošević sasvim u pravu kada u predgovoru knjizi primećuje sledeće: „Odbijajući kauzalni i analoški pristup, on (Bart) ne odbija svaki razgovor o uklopljenosti književnog ostvarenja u mrežu psihičkih i socijalnih činilaca«.

Bart je tu na strani onih koji, kao Umberto Eco ili Eduardo Sangvineti, zastupaju tezu o otvorenosti umetničkog dela. Otvoreno književno delo, koje upravo jedino i pripada pravoj književnosti, znači negaciju tradicionalne odnosno građanske književnosti, koja se zasniva pretežno na identifikaciji i projekciji i u kojoj je uloga nesvesnog dominantna, negaciju književnosti koja se svodi na opis. Zatvoreno književno delo, kao opis jednog segmenta stvarnosti, nudi uglavnom kompenzaciju za neostvarenost sopstvenih želja u realnom životu.

Razlika između ova dva tipa književnog dela odnosno književnosti je istovremeno i razlika između dva pisma, da se poslužimo Bartovom terminologijom, ali i razlika između dva tipa umetničke komunikacije sa književnim delom. Bart vrlo jasno određuje ulogu tri najznačajnija sloja savremenog društva u književnoj komunikaciji kada kaže: »Između proletarijata isključenog iz sve kulture i inteligencije koja je već počela da dovodi u pitanje i samu književnost, prosečna publika sa osnovnom i srednjom školom, to jest, ukupno uzev, sitna buržoazija, naći će u umetničko-realističkom pismu — kojim je

¹⁹⁾ Rolan Bart, *Isto delo*, str. 170.

sastavljen veliki deo komercijalnih romana — prevashodnu sliku književnosti koja ima sve vidljive i shvatljive znake svog identiteta. Ovde funkcija pisma nije toliko da stvara delo koliko da snabdeva Književnošću koja se izdaleka raspoznaje«. ²⁰⁾

Tako se Bart, analizom jezika odnosno pisma kao njegovog konkretnog društvenog izraza, vraća čoveku, društvu i istoriji, jer je jezik neosporno najljudskije obeležje, najljudskije sredstvo. Naravno, bilo bi netačno tvrditi da je Bartov metod sociološki. Jasno je ipak da Bart, iako je njegov metod formalistički, ne beži u hermetizam i samodovoljnost forme, da ne traži književnost koja će biti izolovana od čoveka i društva. Naprotiv, pažljivom analizom nekih njegovih stavova dolazimo do zaključka da on ustaje protiv velike istorijske podele na kulturu i društvo, protiv različite upotrebe jezika, protiv dve književnosti.

Kad to kažemo, onda mislimo pre svega na sledeći Bartov stav: »Pismo se, dakle, nalazi u tesnacu, a to je tesnac samog društva: današnji pisci to osećaju: za njih traganje za nepismom, ili govornim stilom, za nultim ili govornim stepenom pisma predstavlja, sve u svemu, antičipaciju jednog potpuno jedinstvenog stanja društva, većina shvata da ne može postojati univerzalni jezik van konkretne, a ne više mistične ili nominalne univerzalnosti društvenog života«.

Spremni smo stoga da se složimo sa ocenom koju Slobodan Vitanović daje o Bartu u predgovoru knjizi Serža Dubrovskog »Zašto nova kritika?«. »Tačno je da je Bartov metod formalistički, i on je to vremenom sve više, ali je istovremeno tačno da je on uvek i antropološki. Bart pisanje svodi na jezik, sposoban da proizvodi značenja samo unutrašnjim funkcionisanjem sistema koji predstavlja, ali su ta značenja bezuslovno ispunjena i za njega najrazličitijim vidovima ljudske sadržine. »Vakuum smisla«, o kome Bart govori, samo je čista apstrakcija, samo preduslov njegove neprekidno obnavljane punoće. ... Odnos između sveta i jezika neosporno postoji i za Barta, on je neraskidiv, ali je samo, po njegovom mišljenju, promenljiv. U razlikovanju forme i sadržine, starom razlikovanju kome je on sve izričitije sklon da se vrati na nov način, on očiglednu prevagu u umetnosti daje formi, ali ne zato da bi porekao sadržinu, već zato da bi je tim putem otkrio«.

Bartova teorijska misao u svakom slučaju pokazuje da traganje za pravim rešenjima kada je

²⁰⁾ Rolan Bart, *Isto delo*, str. 72.

reč o tvorevinama kulture nije uvek ni lako ni jednostavno. Mnoga jednostavna rešenja koja nam se ponekad nude, bilo sociološka ili psihološka, mogu samo da nas udalje od pravih problema, da nam zamagle istine kojima ljudska misao neprekidno teži.

